Végel László

MULTIKULTÚRA ÉS MODERN CIVIL TÁRSADALOM

Elöljáróban szeretném leszögezni, hogy a kisebbségi–etnikai csoportok jogegyenlőségét, politikai státusát, alkotmányos helyzetét, civil társadalmi formákra épülő autonómiáit nem a többségi nemzettel való konfrontálódásban próbálom meghatározni, hanem egy *demokratikus–liberális politikai értékskálán,* vagyis a polgári társadalommal való kompatibilitásban.

Kiindulópontom az, hogy Szerbia 1.) *multietnikumú közösség,* s javarész 2.) *multietnikumú közösségek szomszédságában,* vagyis bonyolult etnikai hálózatban él; tehát ennek a szempontnak az érvényesülése meghatározó erővel bír egyrészt az állam és a társadalom harmonikus, demokratikus viszonyának építésében, másrészt az európai konstellációk megteremtésében.

A kisebbség és az alkotmányos hazafiság

Mindebből következik, hogy a kisebbségek jogegyenlőségét, beleértve az autonómiára való jogot[1], az előnyös megkülönböztetést[2], továbbá a kisebbség kollektív politikai akaratának intézményes létét, szemben a jelenlegi liberális retorikával, nem csupán partikuláris kisebbségi érdeknek tartom, hanem a polgári társadalom alapvető érdekének, az „alkotmányos hazafiság" paradigmájának. Jürgen Habermas e fogalma a közép-kelet-európai térségben rendkívül hasznosítható eredményekhez vezethet, hiszen az elkülönülés helyett a „liberális politikai kultúra" által megteremthető „alkotmányos hazafiság közös nevezőjét" tárja fel, amelyben erősödik a multikulturális társadalom különböző, együtt élő életformáinak sokfélesége és integritása iránti érzék"[3].

E kontextusban a kisebbségi jogok szintje az egész társadalom érzékeny lázmérője, amely mindenkor pontosan mutatja, merre tart a (szerbiai) társadalom, milyen mértékben sikerül modernizálódnia, mekkora eséllyel építi a tartós demokratikus intézményeit. A kisebbségi kérdés a politikai közösség par exellance demokratikus kérdése. Az a társadalom, amely nem tudja megoldani a kisebbségi kérdést, vagy a többség akarata oktrojál a kisebbségre egy megoldást, az bármilyen ideológiai magyarázatot és alibit keres vagy talál erre,

beláthatatlan időre elodázza a demokratikus feladatok intézményes meghatározását is.

Az alkotmányos hazafiság mércéjének alkalmazása révén szakíthatunk azzal a *totalitárius retorikával*, amelynek szótára az etnikai közösségekre vonatkoztatva továbbra sem demokratikus, hanem autoritatív és paternalista. Csak röviden emlékeztetek az összeomlott reálszocializmus kulcsszavaira: tartósan „megoldotta" a kisebbségi kérdést, a kisebbség számára jogokat ajándékozott, „adományozott", a kisebbségeknek nincs joguk politikailag szerveződni, mert ezzel kétségbe vonják a Párt legitimációját. S mivel demokratikus intézmények nélkül mintegy a polgárok feje fölött osztogatta vagy vonta meg a rétegkiváltságokat (amelyek legtöbbször a kisebbségi politikai elitet érintették), de nem a kollektív jogokat, legtöbbször nem nyerte meg azoknak a rokonszenvét, akiknek szánta a jogokat, viszont ellenszenvet váltott ki azokból az erőkből, sokszor az emberi jogokért síkraszálló ellenzékiekből is, amelyek mindebben egy autoritatív hatalom privilégiumosztó technikáját látták, nem ismerve fel, hogy a kisebbségi jogok e hiányossága folytán „valami sokkal alapvetőbb megy veszendőbe[4], s ezek a jogok mindenképpen az alapvető emberi jogok nómenklatúrájába tartoznak.

A reálszocialista egypártrendszer mintegy kisajátította magának a kisebbség érdekvédelmét, ennek vélt sikereit saját érdemének tulajdonította, és ezzel rendkívül ügyesen alkalmazta a megosztó politikai stratégiát.

Mindez a többpártrendszer küszöbén, az elmaradt demokratikus fordulat előestéjén, a volt Jugoszláviában patthelyzetet teremtett. A demokrácia hívei szalmaszálba kapaszkodtak, arra az eszményre esküdtek fel, amelyet a tekintélyelvű uralom legitim örökösei már előzőleg kisajátítottak maguknak. A különböző szempontok szerint értelmezhető, kritikusan átgondolt nemzetfogalom megszűnt létezni, megindult a nagyméretű nemzeti homogenizálódás. *A nemzeti konfliktusok megoldására nem volt felkészülve sem a meglévő kommunista elit, sem pedig a demokratikus–nemzeti szempontú – de a demokratikus–liberális ellenzéke sem.* A volt kommunista elit egy része a nyolcvanas években már felismerte, hogy elhasználta a nemzeti érzéseket, emiatt egyik része, e következményektől megrettenve, visszavonult volna, de nem volt, hova, a másik része pedig alaposan meggyengülve, a belső frakcióharcokban kimerülve a polgárháborúba menekült. A nemzeti demokraták képtelenek voltak alternatív erőként fellépni, mert a nemzet és a modern állam ellentmondásának, az antimodernizációnak az áldozatai lettek. A liberális demokratáknak pedig nem volt reformkommunista előtörténetük, ezenkívül pedig az „európai liberális orientációban" nem ismerték fel a jellegzetes közép-európai vonásokat.

A kisebbségek a totalitarizmus és a nemzetállam harapófogójába kerültek. Ennek azon kisebbségek, etnikai csoportok estek egyszerre hosszú és rövid távon áldozatul, amelyeknek nem volt „fegyveres prófétájuk".

Az áldozat nagyságát majd csak a következő évtizedben ismerjük fel, de ha fel akarjuk mérni, akkor – *Hannah Arendt* nyomán – megállapíthatjuk, hogy a nemzeti kisebbségeken esett sérelem egyben a demokratikus folyamatok fékezését, stagnálását, a tekintélyelvűség, a totalitarizmus revitalizációját is jelentette és jelenti ma is.[5]

Annak a véleménynek, hogy a kisebbségeknek máris túl sok joguk van, az is tápot adott a nem hivatalos közvéleményben, hogy nem kaptak kellő hang-

súlyt az állampolgárok távlatos érdekei. A reálszocializmusban az érdekek mellőzése azzal magyarázható, hogy a rendszer nem teremtett intézményeket ezen érdekek megfogalmazására, ütköztetésére. Az érdekek ideológiával való helyettesítése pedig egy jövendőbeli (általában populista színezetű) tömeges kisebbségellenes hangulat szításának melegágyát készítette elő. Ez a kettősség a jugoszláviai ellenzékben is tért hódított, valójában egy mozzanatát képezte a jugoszláviai ellenzék *hajótörésének.*[6]

Tudnunk kell ugyanis, hogy a kisebbségi jogok leggyakrabban a marxista legitimációt vesztett nemzeti bürokráciák közötti presztizsharc függvényei lettek. A reálszocialista korszak tehát ezzel is megosztotta a politikai közösséget, a polgárokat, a politikai elit úgy viselkedett, mintha hatalma természetéből kifolyólag „kierőszakolná" a társadalomtól a kisebbségi jogokat. Ez a retorika a kisebbség számára időnként „engedményeket" nyújtott, ideológiákat gyártott, amelyek hellyel-közzel javítottak a kisebbség helyzetén. Ezekre az engedményekre a kisebbségek képviselői, régi és új politikai és kulturális elitjei manapság gyakorta hivatkoznak, de nemcsak nekik tűnik úgy, hanem a kisebbségi polgároknak is, hogy a szocializmusban jobb volt a helyzetük.

Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy a kisebbségek érzéketlenek a demokrácia és a totalitarizmus ellentmondására, még akkor sem, ha a többségi populizmusok gyakran ilyen vagy-vagy szituáció elé kényszerítik. Csak arról van szó, hogy a totalitárius ideológia az általános emberi szabadságjogok megtépázásának burkába zárta be és rejtette el a kisebbségi jogok megtépázását, ezzel megteremtette azt a látszatot, hogy a kisebbség és a többség lényegében egyformán károsult, ami így is volt az élet legtöbb területén, de a nemzeti hovatartozás vonala mentén lényeges hangsúlyeltolódásra került sor. Ezt a látszatot könnyű volt megőrizni, annak ellenére, hogy kisebbségi polgárok és a többségi polgárok szociális státusa (iskoláztatási szint, a gazdasági elitben való részarány stb.) között érezhető különbségek voltak.

Az egész kérdés az ideológia voluntarista terében torzult el, s lehetetlen volt a szabad politikai intézmények, a törvények, a politikai akaratok jogi megfogalmazása szintjén felvetni őket. A totalitarizmus puhább vagy keményebb változata az általános, az egész társadalomra érvényes elnyomás, vagy *Miroslav Kusy* kifejezésével, a „totalitárius rendszer minden különbséget elnyomott"[7], tehát az általános emberi jogi diszkvalifikáció elfedte a reálszocialista retorika hamisításait, represszív jellegét, a kisebbségi politikai önszerveződés tabuvá tételét, azt, hogy a politikai rendszerből kiiktatta a kisebbségek politikai kollektivitásának legalitását. A polgári szabadságjogok, a minden különbség elnyomása egyszerűen elfogadható, sokszor keserűen vigasztaló kompromisszummá hamisította a kisebbségek jogfosztottságát.

A többpártrendszerben, a vélemény- és szólásszabadság erősödésével, a különböző politikai akaratok szabad versenyében a régi totalitárius függöny lehullik, minden előző kompromisszum bumerángként visszavág, tehát a kisebbségi kérdés sokkal érzékenyebben és fájdalmasabban kerül előtérbe. Ez az a veszélyes határvonal, amikor a többségi uralom, mint ahogyan jelentékeny teoretikusai kifejtették, *a többség zsarnokságába lendül át.*[8] A többpártrendszerben megfelelő intézményes védelem híján ennek leginkább a kisebbség esik áldozatául. Az új politikai szerkezetben a régi rend politikai filozófiája, a reálszocializmus retorikája valósul meg, ami történelmileg óriási visszaesés, a

kisebbségiek körében pedig erőteljes tiltakozást vált ki, nemegyszer felszabadítja a védekező kisebbségi populizmus játékterét is. Szerbiában pedig a régi rend retorikája legkifejezettebben a kisebbségi jogokat illetően restaurálódik, az állami tisztségviselők továbbra is azt a nyelvet beszélik, amit a kommunista elit, vagyis kritika nélkül veszik át a totalitárius örökséget: a világ legjobb megoldásával hivalkodnak, de annak intézményes kereteit sem az alkotmányban, sem a törvényekben, sem az intézmények rendszerében nem kívánják meghatározni.

Mi több, a retorika annál keményebbé válik, minél elevenebben ébred fel a kisebbségi polgárokban a demokráciába vetett remény. Ez kiderült az új nyelv- és oktatási törvények, a helységnevek használatára vonatkozó és más törvények esetében. Az egypártrendszerű tekintélyelvűség ingája veszélyesen kilendült a többpártrendszerű zsarnokság irányába.[9] A szerbiai totalitarizmus utóélete valójában a kisebbségi kérdés intézményes és demokratikus megoldása után tartható lezárult történelmi szakasznak. Ebben a vonatkozásban tehát a kisebbség esélyeiről szóló töprengés a demokrácia esélyéről való töprengést jelenti.

Multikultúra és civil heterokozmosz

Felmerült a kérdés, hogy ebben a szövegkörnyezetben milyen értelemben használjuk a multikultúra fogalmát. *A multikultúra valójában olyan – a politikán túlmutató – antipolitika, amely közmegegyezést, minimális szellemi alapokat teremt a sajátosságok fejlesztésére, vagyis olyan metanyelvet képvisel, amely pacifikálja az egymástól eltérő diskurzusokat, nem kényszeríti másokra saját nyelvét, hanem alkotóan befogadja és elsajátítja a más nyelveket, ami azt jelenti, hogy a multikulturalizmus elképzelhetetlen az egyetlen uralkodó nemzeti diskurzus eszméjének feladása nélkül.* „Pluralista világunk, amelyben élünk, olyan, mint az új Bábel. De ez a pluralista világ feladatokat ad nekünk, melyek megoldása nem annyira racionalizáló tervezésen át vezet, mint inkább az emberi egymással-lét szabad tereinek észlelésén, kitéve magunkat az idegennek is."[10]

A multikultúra a reálszocializmusban gyanús fogalom volt, a többség is, a kisebbség is a nemzeti identitás rongálását látta benne, valójában azonban a multikultúra nem ezt jelenti. Máshol már kifejtettem, hogy a multikultúra nem egy új eszperantó, és szó sem lehet arról, hogy a társadalmat vagy a kisebbségeket „eszperantósítani" kell vagy lehet. Sem arról, hogy a többség önként felvállalja ezt az „eszperantót". Inkább posztmodern európai sokkterápia[11], a különböző univerzalisztikus ideológiák (kereszténység, nacionalizmus, kommunizmus) válságában, ami közvetlenül arra a felismerésre késztette a kritikusan gondolkodó elméket, hogy lemondjanak a homogén identitás sztereotípiájáról, sokszor veszélyessé és agresszívvá váló illúziójáról. *Fehér Ferenc* a multikulturalizmussal kapcsolatban egyenesen a „nyugati típusú modernség" válaszútjáról beszél. „Az a feladat vár rá – írja –, hogy újragondolja megoldásainak eddigi részét, amelyen keresztül a szabad társadalom intézményein, az egyöntetűségen és az egyközpontúságon alapuló identitásnak és nemzeti kultúrának elvesztése meglehetősen keserves folyamatnak ígérkezik."[12]

Vagyis kiderült, hogy az európai ember, ha valóban az akar lenni, akkor felismeri, hogy – *Edgar Morin* szavaival élve – poliidentitásúak vagyunk, egyen-

rangúan él bennünk a családi, a regionális, a nemzeti, a transznacionális, a vallási, a doktrinér, a lokális identitás. A neves szerző ezt nevezi unitas multiplexnek.[13] Mi ezt a pluralizmus alapsejtjének nevezzük, nélküle a pluralizmus a multikulturális társadalmakban nem képes ténylegesen kibontakozni. Beleveszik és elsikkad a politikai pártok viszályaiban, de nem hatol be a civil társadalomba. Enélkül pedig minden politikai pluralizmus csonka.[14]

Valójában a multikultúra eszméje akkor kezdett erőteljesebben, mozgalomszerűen hatni, amikor az átrendeződő, integrálódó Európa-kép megfogalmazódott. Nem ennek ellenpólusaként, vagy tagadásaként, hanem mintegy kiegészítéseként. Ez a magyarázata annak, hogy egyszerre két egymással egyensúlyt kereső irányzat van kialakulóban: (1) az európai egység, amelynek érdekében az államok részlegesen lemondanak szuverenitásukról, de ugyanakkor a gazdasági logikából következően, a nemzetállam központi hatalmának állandó gyanakvása közepette, fokozatosan tért hódít az (2) euróregionalizmus gondolata és – ellentmondásosan és sok ideológiai konfúzió árán – a gyakorlata is. A polgári öntudatnak az eddiginél sokkal rétegeltebb, összetettebb képlete alakul ki, amelyben a polgár és az állam, a polgár és a nemzet, valamint az egyén és a közösség viszonyának mechanikus rendszere elveszti hagyományos jellegét.

Ennek az életformának, életvitelnek szellemi gyökerére ihletetten mutatott rá *Czeszlav Miloš*. Egyik esszéjében megjegyezte, hogy „az emberek manapság hazára vágynak, de helyette csak államot kapnak. A haza organikus; a múltba gyökerező, sohasem nagy, szívet melengető, közeli, mint a testünk. Az állam mechanikus. A haza Walles, Bretagne, Provance, Catalónia, Baszkföld, Erdély, Hucuföld." Nem másról van itt szó, mint a nagy állani diskurzus felbomlásáról, amely szerves része a nagy elbeszélések hitelvesztésének.[15] A mai polgár sokkal nehezebben engedi át magát egyetlenegy Nagy Narrációnak, s felismerve világának bonyolultságát, még a populista narráció-pótléknak is csak ideig-óráig képes hinni. Ugyanezt a szindrómát ismeri fel *John Nasbitt* és *Patricia Aburdene* is, amikor Európa gazdasági integrációjával párhuzamosan a kilencvenes években a „kulturális önérvényesítés felerősödésének" időszakát látja. „Így aztán különösképpen ellentmondásos módon minél hasonlóbbá válunk egymáshoz, annál inkább hangsúlyozni óhajtjuk a magunk összetéveszthetetlen egyediségét."[16]

Az eurorégiók gondolata is a nagy metaideológiák felbontásának folyamatába sorolható. Ezekben az egységekben termékenyen és kölcsönösen kiegészíthetik egymást a civil szervezetek és a helyi legitimitások; a sokféleség természetes keretekben bontakozhat ki, vagyis ez az új intézményhálózat pozitívan befolyásolhatja a működőképes, semleges állam irányába történő lépéseket is. „Az állam tehát legyen karcsú, de izmos. Semmiképp se legyen dagadt, de vézna se. A decentralizált állam sem feltétlenül gyenge, épp ellenkezőleg"[17], *Pithart, aki a közép-kelet-európai ellenzéki értelmiségi hagyományra alapozva veti fel a semleges állam eszméjét. Az eurorégiók és a multikulturalizmus kérdése tehát egyértelműen azt aktualizálja, hogy milyen államot akarunk.* Ezen dől el egyben, hogy milyen a viszonyunk a civil társadalomhoz, de ezen a ponton derül ki az is, hogy milyen jövő vár a kisebbségekre.

A mai jugoszláviai ellenzék éppen ezen a ponton ingadozik legtöbbet, az értelmiség pedig ezen a ponton adta fel autonómiáját; ez befolyásolja a kisebbségi

politikai arculatát is. Egyrészt szüntelenül ismételgeti, hogy a civil társadalom híve, másrészt azonban erős, centralizált, a nemzeteszme alá rendelődő, az élet minden szféráját átitató (a nemzeteszme államosítása ugyanis átitatja az élet minden pórusát) államot akar[18]. *A szabadság útja viszont minimális, de eredményes államot követel, amelyet nem vele ellentétben, hanem a vele való párbeszédben, vitában kiegészít, korrigál a civil társadalom gazdag, plurális hálózata. Václav Bělohradský* egyenesen kimondja, hogy a posztmodern állam nem az egyetlen államalkotó kultúra kifejeződése, hanem a kultúrák közötti viszonyé. Ezért „a" multikulturális társadalom kifejeződése a föderatív állam".[19] Egy másik ellenzéki értelmiségi, *Konrád György* pedig a civil társadalom kontextusában fogalmazva állapítja meg: „A civil társadalom a nyelvek sokféleségét, a dimenziók pluralizmusát igényli."[20]

Ennek különleges jelentősége van az etnikailag vegyes, kisebbségi csoportoktól tarka térségekben, főként Közép-Kelet-Európában. Ez növeli a szabadság tereit, de egyaránt származhatnak belőle gazdasági és kulturális előnyök, ugyanakkor gazdagítja a polgári azonosságformákat, s ezzel teremtődnek meg a multikulturalizmus keretei.[21]

A multikulturalizmus gondolata Közép-Kelet-Európában a mindenható állam hatalmát ellensúlyozó civil mozgalmak alkotórésze[22], nélkülözhetetlen eleme a liberális ellenzékiségnek, s ebben a formában ellentmond a bolsevik-jakobinus tradícióra visszavezethető centralizált, a nacionalizmusba átvergődő reálszocializmusnak.[23]

A kisebbség körében rendkívül nagy számban felismerték, hogy a többkultúrájúság a mi körülményeink között a modernizáció következménye és szellemi hatóereje, a közép-kelet-európai polgárosodás paradigmája, hogy ez egy közép-kelet-európai civilizációs paradigma, amely ebben a térségben különlegesen értékes szellemi hagyománnyal bír. Ez a hagyomány éled fel az újabb közép-kelet-európai regionális törekvésekben, nem holmi birodalmi illúziók[24], nem monarchikus nosztalgiák,[25] miként azt nálunk a nemzeti etatizmus, a türelmetlen nemzetállam vagy a posztszocialista etatizmus hívei gondolják.

Figyelemreméltó, hogy Közép-Kelet-Európában ennek a hagyománynak az örökösei a kisebbségek. Nálunk is, Isztriától egészen a Vajdaságig, kialakultak a multikulturális sávok, amelyek képviselték a modernizáció eme szellemét. Valójában a marginális kisebbségi műhelyekben született meg az a szótár, amely megakadályozhatta volna azt a bomlást, melyet erőszakkal megakadályozni egyébként nem lehetett.

Ennek bizonyítására megfelelőnek látszik a többkultúrájúság egyik mozzanatának, a többnyelvűségnek a térhódítása a kisebbségi közösségekben. Jelentősége természetesen kisebbíthető azzal, hogy a kisebbségeknek ez érdekükben állt. Ez igaz, de ez az igazság egy másikra, mélyebbre okít bennünket: mégpedig arra, hogy éppen az érdekmozzanatát hanyagoltuk el az ideológiai kedvéért. A többnyelvűség csak akkor válik általános érdekké, szabadon választott úttá, ha a polgárok érdeküket látják benne. Az érdekek viszont csak akkor fogalmazódhatnak meg szabadon, és nem felülről irányítottan, ha a szabadságot nem korlátozza egyetlenegy ideológia, még a nemzetállami sem. A szabadság tereiben viszont létrejöhetnek azok a kisebbségi autonómiák, amelyek segítenek megfogalmazni a többség soraiban jelentkező multikulturális, multilingvális érdekeket. Ennek nyomai máris kezdenek felbukkanni, elsősor-

ban a vállalkozók, az üzletemberek körében. Az a baj viszont, hogy az állam gátolja ezeknek a kereteknek a kibővülését. Ha a kisebbségi jogok korlátozás nélkül megfogalmazódnak, ha a kisebbségi érdekek kifejezésének törvényes keretük lesz, akkor a multikultúrában kétségkívül minden polgár megtalálja érdekeit. Ezek néha gazdaságiak lesznek, néha kulturálisak, néha pedig politikaiak. A polgár érdekből fogja választani azt, amit tegnap ideológiaként elutasított. Az érdekek törvényes kibontakoztatásának illusztrálására vegyük például az állami érdekeltségű vállalatokat, vagy az állam közvetlen hatáskörébe tartozó létesítményeket, mint például a postát, a vasutat a bankokat, az állami hivatalokat s mindazokat a szervezeteket, amelyek a polgár szolgálatára állnak, az orvosi ellátástól, a szerencsejátékoktól a vöröskeresztig.

Az igazságos és méltányos állam gondoskodik arról, hogy ezekben a szervezetekben arányosan képviselve legyenek a kisebbségek nyelvei, sokszor az előnyös megkülönböztetés intézményével élve. Ugyanakkor az alkalmazottak között – minden szinten – kötelezővé teszi a lakosság arányszámának megfelelő keretszám alkalmazását. Ebben az esetben érvényesül minden polgár érdeke. Jelenleg ezt az érdeket leginkább a magánvállakozás ismerte fel, de érvényesülése alig mutatkozik meg, mivel a piacközpontúság e szférában még nem bontakozhat ki teljes mértékben.[26]

Bizonyos vélekedések szerint az előnyös megkülönböztetés a szakértelem és a gazdasági racionalitás rovására megy. Ennek ellenkezőjét bizonyítja, hogy egy liberális állam, mint az Amerikai Egyesült Államok, amely a szakértelem tiszteletében még az elkövetkező évtizedekben is példát fog mutatni nekünk, 1964-ben a Polgári Jogok Törvényének VII. Cikkelyében kimondta: annak a munkaadónak, aki hátrányos megkülönböztetéssel élt, előnyös megkülönböztetést kell alkalmaznia, helyrehozva ezzel a korábbi helytelen gyakorlatot. 1965-ben Lyndon Johnson elnök rendeletet hozott, és valamennyi szövetségi vállalkozót utasított, hogy az *állások betöltésénél, az előléptetéseknél alkalmazzanak előnyös megkülönböztetést, még akkor is, ha korábban sohasem alkalmaztak hátrányos megkülönböztetést.* A hetvenes évek elején az Egyenlő Foglalkoztatási Lehetőségek Bizottsága egy lépéssel tovább ment, *kvótákat, statisztikai keretszámokat állapított meg bizonyos etnikai kisebbségi csoportok foglalkoztatására.*

Az ellenkező példát a Vajdaságban találjuk meg, ahol ezt a kérdést semmiféle törvény nem szabályozza. Elegendő például betérni a közhivatalokba, a postákra, a bankokba, hogy kiderüljön, mi még mindig a hátrányos megkülönböztetés ideológiájában élünk, s az anyanyelv használata legtöbbször kínos ideológiai vitákba torkollik, és sokszor fenyegetéssel ér véget. *A multikultúra tehát belső politikai zárlat alá van helyezve, az új nyelv- és oktatási törvények szinte csírájában fojtják el a multikulturális törekvéseket.* Az állami felügyelőség alá tartozó intézményekben napról napra csökken a kisebbségek jelenléte.[27]

Eltorzult modernizáció – türelmetlen nemzetállam

A volt Jugoszlávia szétbomlása hallatlan méretekben felerősítette a jugoszláv térségben a nacionalista tendenciákat, ez volt a felbomlás egyik tartós politikai következményekkel járó oka. Ezt a jelenséget nem kívánjuk elszige-

telten vizsgálni, akkor sem, ha nálunk különlegesen éles formában bukkan fel, hiszen az igazsághoz tartozik az is, hogy majdnem az egész posztkommunista térségben a nacionalizmus váltotta fel a kommunista diktatúrákat: ez teremtett a régi feszültségek után újakat.

Némely magyarázatok szerint mindenütt a nacionalizmus kürtharangjára omlott le a kommunizmus Jerikó-fala, mivelhogy csak ez volt képes mozgósítani a tömegeket a fennálló rendszer ellen. Ennek az érvelésnek a súlyát némileg csökkenti, hogy a második választást több országban azok a pártok nyerték meg, amelyek elejétől kezdve következetesen a nacionalizmus ellen léptek fel, s jelenleg sem nemzetállami keretekben gondolkodnak. Nyilvánvaló azonban, hogy a jelenség különbözőképpen ítélhető meg, de tagadhatatlan, hogy a posztkommunista térség továbbra is neuralgikus pontot képvisel, tehát elfogadjuk *Jan Urban* diagnózisát: új totalitarizmus van kialakulóban. Ennek az okát a szerző a következőben látja: „A kommunizmus atomizált társadalmakat hagyott maga után. Az emberek itt semmiben sem hisznek, és elvesztették ellenségüket, akiktől félnének. A múltban nemzedékek élték le életüket úgy, hogy létük egy hatalmas és ismeretlen ellenség gyűlöletén alapult, de ez az ellenség a félelemmel együtt eltűnt: csak egy nagy gyűlölet emléke maradt. És megmaradt a pozitív kapcsolatok kialakulására való képtelenségük. Egy betegség ütötte fel a fejét, amelynek gyanakvás, xenofóbia/nacionalizmus a neve."[28] Az 1989-es remények gyorsan kifakultak, az antitotalitárius mozgalmak kifulladtak, a liberális értelmiségiek reményei nem váltak be. „A civil sociaty diadalmas apoteózisa helyett annak vagyunk tanúi, hogy az önjelölt szóvivők a homogenitás veszélyes fitogtatása felé vezetik az archaikus törzsszövetségeket."[29] Nem várható el azonban, hogy egy politikai fordulat oldja meg az összes alapvető társadalomszerkezeti problémákat, amelyeknek a megoldatlansága hathatósan növeli a nacionalizmusok esélyét. Biztató jel azonban, hogy minden korlát ellenére növekedett a demokratikus potenciál, a többpártrendszer bevezetése lehetetlenné teszi a politikai jogok nyilvános elvetését, az állampolgári jogok zsarnoki elnyomását. Ma a szolgasághoz vezető út szubtilisebb szakaszai jelentenek veszélyt.

Ezt felismerve térnénk ki a nacionalizmus félrevezető értelmezésére, amely abban merül ki, ha a kisebbség védelméről van szó, hogy ha nincs zsarnoki jogfosztás, akkor a kérdés megoldottnak tekinthető. Ez a vélekedés nem vesz tudomást arról, hogy a többségnek teljes morális és politikai felelősséget kell vállania a nemzeti kisebbség kollektív jogaiért, ezek maradéktalan, minden részletre kiterjedő megvalósításáért. Ez a felelősség nem csupán a pártok, a politikai szerveződés, nemcsak a politikai elitek szintjén keresendő, ez esetben a többségi nemzet egészének felelősségéről van szó, a felelősség már idézett habermasi értelmében. Vagyis ha a kisebbség létszáma csökken, akkor nem elegendő ezt a spontán asszimilációval magyarázni, hanem keresni kell azokat a kulturális, szellemi és gazdasági tényezőket, amelyek a beolvadást „spontánul" lendületbe hozták. Ezt azért kell leszögezni, mert amennyire fontosnak tartjuk a kisebbség integrálódását a társadalomba, annyira nem tartjuk természetesnek a beolvadását, ezért szükséges feltárni azokat a tényezőket, amelyekben a beolvadás „spontánná" válik. A manipulatív magyarázat szerint, ha nincs közvetlen erőszak a kisebbségek ellen, akkor kisebbségi jogsértés sincs. E cinikus

álláspont értelmében a jogállam elvégezte a feladatát, ha az utcán nem verik az embert.

Ilyen logikától vezérelve a nacionalista hajlandó közömbösnek mutatkozni a kisebbség irányában, ugyanakkor saját elfogultságait érzelmi motivációkkal magyarázza, vagyis azzal hozakodik elő, hogy természetszerűen ragaszkodik saját nemzetéhez. Önmagában ezt az érzelmi kötődést pozitívnak tartjuk, de tudnunk kell, hogy ez mindig egy meghatározott kontextusban, politikai keretben, intézményes szerkezetben, gazdasági feltételek között jelentkezik. Ha valaki megszólaltatja érzelmi elhivatottságát, ám ugyanakkor a kisebbségiek számára törvényekbe foglalt előnyös megkülönböztetésért száll síkra, az nyilvánvalóan az általános emberi értékek tiszteletén belül fejezi ki különleges rajongását saját nemzete iránt. De ha valaki egyik oldalon saját nemzete apológiájával foglalkozik csupán, de a kisebbségeken esett jogsérelem iránt közömbös, az cinkosságot vállal a törvénytelenséggel, a jogsértéssel, vagyis érzelmi kötődése antidemokratikus jelleget ölt.

Ennek a magatartásnak a lényegét világítja meg néhány általunk fontosnak tartott nacionalizmus-definíció. A nacionalizmus „kiszakítja az embert a pluralista demokrácia minden meghatározott csoportjából, és csak egyetlenegyet ismer el: a nemzetet vagy a nemzetiséget."[30] „A nacionalizmus olyan eszmei áramlat, amelyik vallja: az embert a közösséghez kötő sok azonosságtudati (identitás) szálak közül a meghatározó a nemzeti-etnikai kötődés"[31] Végezetül *Isaiah Berlin* meghatározására hívjuk fel a figyelmet, amely szerint a nacionalizmus az a pont, amelyen a közösség vagy az egyén arra a belátásra jut, hogy a nemzet céljainak felismert állapot elérését semmi sem gátolhatja, mert semmi sem tekinthető egyenlő értékűnek azzal a „legfőbb céllal".

„Nem létezik semmiféle olyan átfogó kritérium, mérce, amelyre vonatkoztatva a különböző nemzetiségű csoportok életének, tulajdonságainak vagy törekvéseinek értékei rangsorolhatóak lennének, az ilyen mérce ugyanis nemzetek fölötti lenne, nem az adott társadalmi organizmusban immanens, nem szerves része annak, hanem érvényességét valamely, a konkrét társadalom kívüli forrásból merítő univerzális mérce lenne."[31]

Ezek a meghatározások pontosan rávilágítanak a nacionalizmus lényegére, arra a *hatalmi diskurzusra, amely az identitások pluralitása helyett az identitások hierarchiáját részesíti előnyben egy államon belül.* Ez esetben a multikulturalizmus lehetetlen, de egy ilyen hierarchikus politikai attitűd alapján kérdőjelezi meg a civil társadalmat is, mert amint megjelenik az identitás-hierarchia, abban a pillanatban a civil társadalom a nemzetállam szolgája lesz. A nemzetállam ugyanúgy elnyomja a civil társadalmat, mint a kommunista, illetve ennek az analógiájára „önigazgatási" szerkezetet teremt belőle.

A Jugoszlávia-paradigma megvilágítja a nacionalista-populizmus szívósságát: azt, hogy tartós hatása identitásválságból eredeztethető, ennek köszönhetően jött létre egy általános konszenzus a tömegek és a különböző pártállású politikai elitek, valamint a kulturális és a gazdasági elit között. *A volt kommunistákat és a hisztérikus antikommunistákat, a magukat demokratikusnak nevező erőket, a háborúban meggazdagodott elitet a populista kábulatban élő tömegekkel az kapcsolta össze, hogy az identitás-pluralitás helyett új identitás-hierarchiákban képzelték el a társadalmat.* Ez azért történhetett meg, mert egyazon erő lendítette mozgásba őket, amit Ernest Gellner szavaival modernizációs

válságnak nevezünk. „Véleményem szerint a nacionalista elv vonzóereje (amely lakonikusan szólva egy-egy kultúrához egy-egy államalakulatot rendelne hozzá) elkerülhetetlen következménye az indusztrializáció nyomán kialakult új társadalmi-gazdasági rendnek, illetve már annak az árnyéknak is, amelyet az iparosítás mintegy maga elé vetít."[33] Ez a mély válság készítette elő a különböző pártállású rétegek, csoportok konszenzusát. Az utak idővel természetesen elválhatnak, de a jelen pillanatban ebben a kisebbséget érintő kérdésben legfeljebb jelentéktelen hangsúlyeltolódások mutatkoznak.

A magyarázat kézzelfogható. A jugoszláv térség, a jaltai előnyökből kifolyólag, rendkívül intenzíven lépett be a modernizációs folyamatba, és ezért páratlanul gyors gazdasági felemelkedést biztosított magának. A modernizáció elsöprő erejű volt, felforgatta az egész jugoszláv társadalmat, de rendkívül eltorzult módon. Elsősorban az iparilag fejlettebb térségekben éreztette a hatását, főleg a városokban, ahol viszonylagos technológiai robbanás állt be. A fejletlenebb vidékek, a falvak pedig majdnem érintetlenek maradtak. A modernizációs vívmányok tehát kis szigeteken teremtődtek meg, amelyeket a maga modellje szerint alakított ki a kommunista párt. Ezt a „szituációt" bonyolította tovább a jelentős részben felülről irányított, hallatlanul nagy belső migráció. Ezzel még erőteljesebb méreteket öltött a városok „ruralizálása", tehát még azokban sem jött létre mód a modernizáció kultúrájának elsajátítására, ahol erre tényleges gazdasági lehetőség adódott. Csak kis szigetek maradtak, amelyeket a gazdasági válság tetőzése idején, a nyolcvanas évek közepén bekerített és semlegesített a populizmus, az új nacionalista elit.[34] Mivel a modernizáció felülről irányított volt, s csak az „elektrifikációt" akarta, nem pedig a politikai demokráciát[35], s bár jelentős vívmányokat vallhat magáénak, mégis sokkal nagyobb sikerrel atomizálta a társadalmat, mint másutt, ahol a modernizációs trend nem volt ilyen erős. A modernitás egyszerűen a totalitarizmus vívmányaként szerepelt, csakhogy a kommunizmus bukásával együtt a modernitás is kompromittálhatóvá vált. Elemi erővel törtek fel a premodern nosztalgiák, de mivel a hagyományos közösségek fellazultak, vagy erőszakosan szüntették meg őket, felmerült egy olyan új mesterséges hierarchia iránti igény, amely felszámolta az identitás-pluralizmust, s veszélyt – leginkább szeparatista veszélyt – látott minden más autonóm identitás meghatározásban. Ennek következtében egy multikulturális társadalomban a multikulturalizmus fogalma lett a veszély metaforája. Az új politikai diskurzus hathatós fegyverévé az egységre való felszólítás vált.

Lord Akcon lucid megítélése szerint az „egység igénye a despotizmus és a forradalom fészkévé teszi a nemzetet", a szabadság pedig „sokféleséget eredményez", márpedig a „sokféleség a szabadság záloga". „Ha egy állam keretében több nemzet él együtt, az az állam szabadságának egyszerre próbaköve és legfőbb biztosítéka is."[36] A többségi nemzetnek tehát érdekében áll, hogy az egységre való felhívást a különbözőség intézményei váltsák fel. Ugyanakkor ez alapvető feltétele annak is, hogy a kisebbség integrálódjon a társadalomba és az államba, amelynek keretében demokratikus szerepet játszhat. Ezen a ponton azonban szakítani kell az egykori reálszocialista retorikával, amely a társult munka polgárainak szintjén határozta meg a kisebbségi egyenjogúságot. Helyette meg kell teremteni azokat a jogi kereteket, intézményes feltételeket,

amelyek lehetővé teszik, hogy a kisebbség tagjai polgárokként valóban egyenlők lehessenek a többség tagjaival.

E ponton a korszerű liberalizmus hathatós javaslatokat tehet az előnyös megkülönböztetés intézményének bevezetésével, vagy mint ahogyan *Dworkin* mondta, a kormányzatnak biztosítania kell, hogy „egyenlően bánjék mindenkivel az alkalmak megragadásához szükséges eszközök elosztásakor, vagy legalább azon legyen, hogy olyan állapotokat biztosítson, amelyben mindenki egyenlő vagy a lehető legegyenlőbb e tekintetben."[37]

Ezt azonban nem lehet és nem szabad voluntarista politikai akarattal keresztülvinni, csakis a pártok közötti konszenzus alapján, demokratikus módon, a demokrácia mindenkire érvényes játékszabályainak elfogadásával. Azt kell elfogadni, hogy a demokratikus állam bizonyos pontokon önkorlátozó legyen, vagyis a többségi rendszerű demokráciában érvényesüljön az, hogy a különböző csoportok egy decentralizált önigazgatás formáiban ellenőrizhessék és befolyásolhassák a többpártrendszerben is bürokratikusan önállósulható államhatalmat. Az ilyen elidegenítő önállósulásra pedig nagy lehetőség van abban az országban, ahol a lakosság létszámának több mint harminc százalékát nemzeti kisebbségiek alkotják. A változatosság és a különbözőség egy új keretben kap ezzel legitimáló alapot. „Az államnak és a társadalomnak bizonyos fokig fel kell olvadnia egy erkölcsi totalitásban."[38] Ezt az erkölcsi totalitást biztosítanák az etnikai autonómiák, amelyek a habermasi deliberalizáció intézményeiként szerepelnek. Egyetlenegy állam, egyetlenegy nemzet sem veszít az önkorlátozó intézményekkel, legkevésbé a demokratikus.

A deliberáció képezné tehát az etnikai autonómiák politikai filozófiáját, és ezzel megnyílna az út a modern autonómiakoncepciók irányába. Az elképzelés modernitása abban is megnyilvánulna, hogy párhuzamosan fejlődne ki a régiók Európája néven ismert elképzelésekkel. Ezeknek a gazdasági előnyeit élvezné a többség is, a kisebbség is, tehát minden polgár érdekét szolgálná.

Nyilvánvaló azonban, hogy az etnikai autonómiák *némileg korlátozzák a nemzetállam hatalmát, tágítják a pluralizmus horizontját, de meg nem szüntetik.* Nem ringatózom abban az illúzióban, hogy ebben a térségben a nemzetállam és vele együtt a nacionalizmus máról holnapra felülmúlható lehet. Ez tartós folyamat s nehezen kiküzdhető eredmény lesz, amelynek az időtartalma egyaránt függ bel- és külpolitikai tényezőktől. A nemzetállam olyan hatalom, amelyet a liberális demokrácia társadalomelmélete kritikával illet, szabályozni igyekszik, de nem szór rá józsuei átkokat. Éppen ezért helytállónak tartom azt a feltételezést, hogy *a nemzetállammal a kisebbségek demokratikus kompatibilitást alakíthatnak ki.* „Az adott feltételek között azonban a demokráciába való átmenet során óhatatlanul támaszkodni kell a nemzeti érzésre és eszmére; egyszerűen azért, mert nincs más hatékony szervező szellemi forma", írja Sájó András, s ebből azt a következtetést vonja le, hogy a nemzetállammal érdemes lehet taktikai alkukat kötni, legalábbis míg ellenáll az idegengyűlölet hivatalossá tételének."[39]

A demokratikus állammal kompatibilis autonómiák a kisebbségek esetében lehetnek politikaiak, esetenként területiek is. Ez még nem a liberális, a semleges állam eszménye, de már a demokratikus nacionalizmus kiindulópontja, amely saját érdekéből kifolyólag is ezzel stabillá teszi a társadalmat és az államot. Ezeknek az autonómiáknak az alkotmányos megfogalmazása a ki-

sebbségnek és a többségnek is érdeke.[40] Az a demokrata, aki elfogadja a nemzetállamot, nem mentesülhet attól sem, hogy elfogadja a kisebbségi autonómiákat is.

Ahogyan nem kell józsuei átkokat szórni a nemzetállamra, ugyanúgy nem kell ilyesmikkel illetni a kisebbségi autonómiákat sem. Nyilvánvaló, hogy az átkozódás a többségi és a kisebbségi etnokrácia felülkerekedésének veszélyét is magában rejti. Az is tagadhatatlan, hogy ez a demokratikus képződmény nem vezet egyenesen a liberális, a semleges állam eszményéhez. Ezeknek a veszélyeknek ismeretében kell minél több feladatot ráruházni a kisebbségi és a többségi civil társadalmakra. Bármennyire paradoxul hangozzék is, le kell szögeznünk: az a demokrata, akinek mindenekelőtt a polgári szabadságjogok lebegnek szeme előtt, akinek a szabadság a legfőbb eszménye, meggyőződése, hogy a szabadság kedvez (saját) nemzete erényeinek,[41] az úgy küszöböli ki a nemzetállamok és az etnikai autonómiák hiányosságait, hogy lépésről lépésre haladva a semleges állam irányába, a nemzeti és a kisebbségi érdekeket a civil társadalom intézményeibe helyezi át.

Jegyzetek

[1] A reálszocializmus a kisebbségi autonómiákat tabutémának minősítette, s ez a hagyomány működik ma is. Véleményem szerint a kisebbségi autonómiák valójában a nemzetállam kialakítására nyújtott replikák, amelyek demokratizálják az államot. Nem a liberális-semleges államkoncepció szellemét képviselik, de a nemzetállam demokratizálásával ápolják a hozzá vezető utat.

[2] Az előnyös megkülönböztetés (pozitív diszkrimináció) fogalma alapvetően eltér az egypártrendszerben meghonosodott „kulcsok", illetve „káderkulcsok" fogalmától. A káderkulcs a politikai elit körében létrejött közmegegyezésre vonatkozik, amely megkönnyíti, gyakran elviselhetőbbé teszi a tekintélyuralmat. Alkalmazása analógiát mutat Machiavelli gondolatával, miszerint könnyebben kormányozható egy város saját polgárai révén, mint bármely más módon. Lásd: *Machiavelli: A fejedelem,* V. fejezet, In: Machiavelli Művei. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1978. Ezzel ellentétben az előnyös megkülönböztetés a kisebbséget kollektivitásként ismeri el. A fogalom meghatározását Myron Weiner nyújtja: „Tágabb értelemben az előnyös megkülönböztetés körébe tartozik minden olyan törvény, szabályozás, adminisztratív intézkedés, bírósági határozat, különféle állami beavatkozások és magáncselekedetek, melyek egy bizonyos nemzetiségi vagy faji csoporthoz tartozás alapján biztosítanak kedvezményeket az állami vagy magánszférában, például felvételt az iskolákba és az egyetemekre, állást, előléptetést, befektetési kölcsönöket és földtulajdonjogot abból a célból, hogy egyenlőséget teremtsenek a csoportok között." *Myron Weiner: Az előnyös megkülönböztetés nemzetközi tapasztalatai.* 2000, Budapest 1994. szeptember. A fenti meghatározás fényében különösen fontos helyet kap az állami vagyon privatizációja, ezen a ponton dől el, hogy a kisebbségek pauperizált helyzetbe kerülnek-e, ami szociális és etnikai feszültséget teremt még akkor is, ha a későbbiek folyamán a kisebbséget illetően a legkedvezőbb törvények születnek.

[3] *Jürgen Habermas: Állampolgárság és nemzeti identitás.* In: Beszélő, Budapest, 1992. augusztus 29. Habermas tehát semmiképpen sem azonosítja az alkotmányos hazafiságot a nemzeti érdeknek való alávetettséggel, még egy nemzeten belül sem. Még kevésbé tartja ezt adekvát követelménynek egy kisebbségre vonat-

koztatva. Szerinte az alkotmányos hazafiság következménye akkor jogos, ha megfelel a következő kritériumoknak: „Mindenkinek három tekintetben kell elismerést kapnia: integritásában, mint mással nem helyettesíthető egyén, mint egy etnikai vagy kulturális csoport tagja és mint polgár, vagyis a politikai közösség tagja egyforma védelemben és tiszteletben kell hogy részesüljön." Habermas: Id. m.

[4] „Nem szabadság és igazságosság – ezek állampolgári jogok –, hanem valami sokkal alapvetőbb megy veszendőbe, amikor már nem magától értetődő, hogy valaki annak a közösségnek a tagja, amelybe beleszületett, és nem az ő választásától függ, hogy ne oda tartozzék, vagy amikor valaki egyszerre olyan helyzetben találja magát, hogy az, ahogyan bánnak vele, nem attól függ, mit tesz vagy nem tesz." *Hannah Arendt: A totalitarizmus gyökerei.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992.

[5] Hannah Arendt idézett művében a kisebbség jogainak megnyirbálását közvetlen kapcsolatba hozza a totalitarizmussal. Ezekhez a jogokhoz sorolja nemcsak a nyelvhasználatot – természetesen megszorítások nélkül –, hanem a lakhatáshoz és a munkához való egyenlő jogot, vagy pedig eredeti kulturális és társadalmi környezetük megőrzését. Jugoszláviában az erre vonatkozó adatokat jelenleg senki sem hozza nyilvánosságra, még kevésbé sem ellenőrizheti semmiféle független testület. Pedig csakis a foglalkoztatottsági indexek, a középiskolai és az egyetemi végzettség mutatószámainak ismeretében lehetne pontosan felmérni a nemzeti egyenjogúság jelenlegi állapotát. Manapság még az anyanyelvű oktatás kimutatásai is bizonytalanok. Az eredeti környezet megőrzésének szükségességét pedig a jelenlegi vajdasági betelepítések céliránya durván tagadja.

[6] Ilyen értelemben jellemző Mihailo Marković magyarázata a szerb kérdés és a jugoszláv válság viszonyáról. „Ha az albánokról, a magyarokról, az olaszokról, a szlovákokról, a románokról és más »nemzetiségekről« van szó, melyeknek anyaországuk van – az ő jogaikat nagyon féltően védelmezik, lehet, hogy jobban, mint a világ bármelyik országában." A következőkben joggal kifogásolja, hogy például a horvátországi szerbek kulturális intézményeit felszámolták, ennek folytán a szocialista Jugoszláviában e szerbeknek rosszabb a helyzetük, mint az Osztrák–Magyar Monarchiában. Ugyanakkor azonban azt is kijelenti: „De ez (a más köztársaságokban élő szerbek asszimilációja) a szerb népet aránytalanul jobban sújtja, mint a többit, mert a nép egyharmad része másodrendű polgár helyzetében találta magát, önszerveződésre való jog, kulturális autonómia és az anyaországi kultúrával való legszükségesebb kapcsolat nélkül." A szerző egészen nyilvánvalóan a nemzeti kizárólagosság vonala köré tömöríti az érveit, mert ugyanaz – vagyis az önszerveződési jog vagy a kulturális autonómia joga teljességgel ki volt zárva a magyarok, románok, szlovákok stb. esetében is. Két kritériumról van tehát szó: a kisebbségek esetében a kulturális autonómia és az önszerveződési jog tiltása a világ legjobb megoldását biztosítja, de ha a szerbekről van szó, akkor ugyanez asszimilációhoz, a nemzeti identitás elvesztéséhez vezet. Az ellentmondást tovább bonyolítja azzal az állításával, hogy a szerbek jogfosztottsága, az önszerveződésre való jog, a kulturális autonómia hiánya a szerbek létszámának csökkenését okozta. Így például a szerbek 1961-ben Jugoszlávia lakosságának 42, 1971-ben 39,7, 1981-ben pedig 36,3 százalékát tették ki, vagyis a kulturális autonómia és az önszerveződési jog megtagadása közvetlenül vezetett az asszimilációhoz. Ugyanakkor például a magyarok 1961-ben Jugoszlávia 2,7, 1961-ben 2,3, 1981-ben pedig, 1,9 százalékát tették ki, de M. Marković ennek ellenére kifogástalannak tartja a kisebbség helyzetét. Ez nyilvánvalóan következik abból is, hogy Marković a válságból kivezető utat abban látta, hogy megtisztítsák a deformációtól a JKSZ 1959-ben hozott programját, s nem a többpártrendszerben, a központi hatalom

erősítésében s nem az új autonómiák kialakításában kereste. Lásd: *M. Marković: Jugoslovenska kriza i nacionalno pitanje.* Gledište, Beograd, 1988. március-április.

[7] *Miroslav Kusy: A kisebbségek kollektív jogai.* Hiány, Budapest, 1992. július

[8] Tocqueville ezzel kapcsolatosan éleselműen jegyzi meg: „. . . nincs egyeduralkodó, aki olyannyira kezébe tudná ragadni a társadalom összes erőit, legyűrve minden ellenszegülést, mint a többség, mely fel van ruházva a törvények meghozatalával és végrehajtásával." Egyetértően idézi Jeffersont, aki szerint a „törvényhozás zsarnoksága a legfélelmetesebb veszély jelenleg, és még további hosszú éveken át". Tocqueville ezek után részletesen elemzi azt az intézményhálózatot, amely gátat emel a többség szenvedélyeinek, és védelmezi a politikai kisebbség jogait. Lásd: *Tocqueville: Az amerikai demokrácia.* Hetedik fejezet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. A tocqueville-i gondolat interpretációját illetően lásd *Pierre Mannent: A liberális gondolat fejlesztése.* Tanulmány Kiadó, Pécs, 1994.

[9] Hogy a törvényhozás után az állam hatáskörébe tartozó intézmények is szüntelenül nyesik a nemzeti kisebbség lehetőségeit, azt pontosan kimutatják Vojin Dimitrijević könyvének adatai. Lásd: *Vojin Dimitrijević: Neizvesnost ljudskih prava (Emberjogi bizonytalanság).* Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1993.

[10] *Hans-Georg Gadamer: A nyelvek sokfélesége és a világ megértése.* Atheneum, 1991. 1. füzet. Gadamer a puszta tolerancia-igénynél is tovább lép, s a multikulturális érzékenységet a modern műveltség alapvető értékének nyilvánítja: „Mi a műveltség valójában?" – kérdi. „Engedjék meg, hogy ezzel kapcsolatban magamnál nagyobb szerzőt idézzek. Hegel ezt mondja: *Műveltség annyi, mint hogy a dolgokat tudjuk egy másik álláspont felől tekintetbe venni." (Id. mű)*

[11] Hogy ez a sokk posztkommunista társadalmakban és a nyugati demokráciákban egyaránt érezteti hatását, azt pontosan feltárta Adam Michniknek Jürgen Habermasszal folytatott beszélgetése a multikulturális társadalom válságáról. A kettő közötti különbség az, hogy míg a válság Nyugaton az idegengyűlöletben nyilvánul meg, addig a közép-európai nacionalizmus a kisebbségellenes megnyilvánulásokban jut kifejezésre. Még ott is, mondja Michnik, ahol nincs kisebbség, küzdenek a kisebbség fantomja ellen. Erről állítja, hogy „Veszélyesebb, mint a kommunizmus". Habermas az etnikai tisztogatás kifinomultabb vagy durvább formáinak, avagy a kisebbségellenes propagandának jelentkezésével kapcsolatban felveti a kollektív felelősség és a kollektív bűn kérdését is. „Nincs kollektív bűn. Aki bűnt követett el, annak egyénileg kell érte felelnie. Ugyanakkor létezik valamiféle kollektív felelősség a miatt a mentális és kulturális környezet miatt, amelyben lehetővé vált a tömeges bűntett." *Kevesebb illúzió – több alázat. Adam Michnik: Jürgen Habermas a multikulturális társadalom válságáról.* In: Kritika, Budapest, 1994. július. Ez a pontos disztinkció a mindenkori hallgató vagy a közömbös értelmiség felelősségét is felveti. Jugoszláviában – ahonnan tízezrével távoznak a kisebbségiek – még nem jelent meg az a formátumú szerb író, mint például Günther Grass, aki a Rostock-paradigmáról nagy pamfletet írt, jelezve, hogy a német értelmiség körében a felelősségvállalás nem tabutéma. (*Günther Grass: Rede vom Verlust.* Steidl Verlag, Göttingen, 1992)

[12] *Fehér Ferenc: A multikulturalizmus.* Kalligram, Pozsony, 1994. március

[13] *Edgar Morin: Penser l Europe.* Gallimard, Paris, 1987. Kako misliti Europu, Svijetlost, Sarajevo, 1989.

[14] A totalitárius rendszerek és ideológiák mindig alapvető veszélyt, a nemzetet megrontó, bűnös kozmopolitizmust láttak a multikultúrában. Legjellemzőbb erre Hitler kirohanása a kozmopolita Bécs ellen: „Egyre mélyebb gyűlölet fogott el a fajoknak e kavalkádját, szlávoknak, cseheknek, lengyeleknek, magyaroknak, ukránoknak,

szerbeknek ezt a keveredését látva . . . és főleg a zsidóknak, ők mindenütt ott voltak. A kétfejű birodalmi sas mintha egy vérfertőzés gyümölcse lett volna." Idézi: *Václáv Bělohradský A kapitalizmus és a polgári erény* című könyvében. Kalligram, Pozsony, 1994.

[15] Jean-Francoise Lyotard: A történelem egyetemessége és a kultúrák közötti különbségek. IN: *Jürgen Habermas, Jean Francois Lyodard: A posztmodern állapot.* Századvég Kiadó, Budapest, 1993. Lyodard tagadja, hogy a világpiac egyetemes történelmet hozhatna létre, és helyette a helyi legitimitások szerepét hangsúlyozza. A Lyodard-ral vitába szálló Habermas is oltalmazza az „elnyomott sokféleséget", csakhogy szerinte az „egység metafizikai elsőbbsége a sokféleséggel szemben és sokféleség kontextualista elsőbbsége az egységgel szemben: cinkostársak. Habermas szerint az „ész egységét csak hangjai sokfélesége adja ki". *Jürgen Habermas: Az ész egysége hangjai sokféleségében.* In: *Jürgen Habermas: Válogatott tanulmányok.* Atlantisz, Budapest, 1994.

[16] *John Naisbitt és Patricia Aburdene: Megatrendek.* 2000, Budapest, 1991. A szerzőpár ezt a folyamatot szellemesen illusztrálja a walesi nyelvért való haccal. Walesben mindenki beszél angolul, s 1983-ban a walesieknek csak 20 százaléka beszélte anyanyelvét. Ma már az iskoláik jelentős részében oktatják a walesi nyelvet, ezen a nyelven megjelennek napilapok, és rádiók működnek. A másik példa is rendkívül tanulságos: annak ellenére, hogy az angol nyelv világnyelv lett, az Egyesült Államokban mégis egyre többen tanulnak idegen nyelvet. 1980 és 1987 között a japánul tanuló főiskolások száma 103,8 százalékkal megnövekedett. A New York University nyelvtanfolyamai folytán évente egymillió dollár bevételre tesz szert. Nyilvánvaló, hogy ezt a polgárok érdekei feltételezik. Ugyanakkor nálunk az állam teljesen leépítette azt a lehetőséget, hogy a többség környezetnyelvet tanuljon, holott a közösségnek mindeképpen ez lenne az érdeke.

[17] *Petr Pithart: Magánszféra, állami szféra.* 2000, Budapest, 1994. augusztus

[18] Ez a típusú állam – sokszor anélkül, hogy hívei tisztában lennének vele – végül mindig a szabadság rovására terjeszkedik. Lord Acton erre vonatkozó nézete ma érvényes. „Abban a pillanatban, hogy egyetlen meghatározott cél válik az állam legfőbb irányítóeszméjévé, legyen bár az egy osztály érdeke, az ország biztonsága vagy hatalma, a legnagyobb szám legnagyobb boldogsága, vagy bármely más spekulatív eszme szolgálata, az állam egy időre elkerülhetetlenül abszolutikussá válik." (*Lord Acton: Nacionalizmus.* In: Az angolszász liberalizmus klasszikusai I. Atlantisz, Budapest, 1991. Tocqueville idejekorán vette észre, hogy a szocializmus ezt az elvet követve a „szolgaság új formáját" teremti meg. Hayek, aki a nacionalizmusban a szocializmus ikertestvérét látta, ennek nyomán joggal mutatott rá, hogy a nemzeti eszmének való állami alárendelődés szintén a szolgaság új formáit idézi elő. Ebben a kontextusban a kisebbség helyzete demokratikusan megoldhatatlan.

[19] *Václav Bělohadský: A sokfajú társadalomból a sokkultúrájú társadalomba.* In: Václav Bělohadský: A kapitalizmus és a polgári erény. Kalligram, Pozsony, 1994.

[20] *Konrád György: Individuumok Európája 1987.* In: *Európa köldökén.* Magvető, Budapest, 1990.

[21] Glatz Ferenc a régió központi politikai és gazdasági kérdéseire talált kielégítő választ, amikor megfogalmazta azt a gondolatot, hogy: az „Identitáspluralizmus, regionális pluralizmus és a korszerű értelmezésű individualizmus egy csokorba tartozó elvek. Az egyik megvalósulása feltételezi a többi jelenlétét is." A szerző ebben a keretben képzeli el a területi etnikai autonómiák működését is. „Egy esetleges etnikai területi autonómia szerves része maradhat politikailag és gazdaságilag a jelenlegi államközösségek, kulturális-oktatási területen szoros együttműködésre

lep a szomszédos államterület többségi nemzetével. A területrevíziók végleges kiiktatásának és egyidejűleg az etnikai autonómiák életben tartásának is egyik eszköze lehetne ez a típusú regionalizmus-pluralizmus. *Glatz Ferenc: Új regionalizmus?* Kritika, Budapest, 1992. január.

22 Hogy a totalitárius hagyománynak nálunk milyen erős és mekkora hatalma van, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy főleg a közmédiumok, elsősorban a Szerbiai Televízió a civil társadalmat még ma mint ellenséges törekvést mutatja be.

23 Jugoszláviában a liberális ellenzéki tömörülések nem rendelkeztek szélesebb tömegbázissal, úgyhogy a kollektivisztikus trendekkel nem lehetett hathatósan vitába szállni. Ez az ország szétesésével együtt járó etnikai konfliktusokkal magyarázható, ami sok ember számára morálisan elfogadható rossznak állította be a kollektivizmust. De közrejátszott benne az 1971-ben lezajlott antiliberális tisztogatás, amely majdnem teljesen felszámolta a reformkommunista réteget. Lásd: *Zagorka Golubović: Nekoliko teza o teorijskim pretpostavkama za slom Jugoslavije (Néhány tézis Jugoszlávia felbomlásának elméleti feltételeiről).* Filozofija i društvo. Kiadványsorozat. Izd: Univerzitet u Beogradu. Institut za filozofiju u društvenu teoriju, Beograd, 1994.

24 Egyértelműen bizonyítja ezt Milan Kundera, a közép-európai gondolat egyik kezdeményezője, amikor nevezetes esszéjében, *A nyugat tűszúr ejtett része, avagy Közép-Európa tragédiájá*ban a Habsburg Birodalom történelmi kudarcáról ír. Szerinte e birodalom felaprózta erejét a Nagy-Németország gőgös nacionalizmusa és saját közép-európai küldetése között. Kundera inkább Palacký nyomán Közép-Európáról, mint „az egyenlő nemzetek hazájáról" beszél. Egy másik cseh filozófus szerint ennek elvesztése egy vákuum keletkezését idézte elő. „Közép-Európa szétesésével olyan szakadék keletkezett, amelybe egész Európa belezuhan." *Karel Kosík: Mi a Közép-Európa?* (1969) In: *Magyar Filozófiai Szemle,* Budapest, 1993. 3/4.

25 Zoran Konstantinović helyesen mutatott rá, hogy Közép-Európa szellemi tere a Habsburg Monarchia megszületése előtt alakult ki, és a reneszánsz időből eredezteti gyökerét. *Zoran Konstantinović: „Srednja Evropa" – Argumenti i protivargumenti.* Republika, 1989. 9–10., Zagreb

26 Egy magánkereskedő például felismeri, hogy érdekében áll, ha vásárlói az anyanyelvükön megszólalhatnak. Ezért biztosítja üzletében a többnyelvűséget. Az állami monopóliummal rendelkező intézményekben ezt az érdeket eliminálják.

27 Lásd: *Vojin Dimitrijević: Neizvesnost ljudskih prava (Emberjogi bizonytalanság).* Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1993. A különösen instruktív szerző a nemzetközi emberjogi normák szempontjából arra a következtetésre jut, hogy a posztkommunista társadalmakban az emberi és a kisebbségi jogok megtépázása szoros kapcsolatban van egymással.

28 *Jan Urban: Nationalism as a Totalitarian Ideology.* In: Social Research, 1991. Idézi: Sajó András: Nemzetérzület és alkotmányosság. 2000, Budapest, 1994. április

29 *Ralf Dahrendorf: Győzhetnek-e a forradalmak?* Magyar Lettre, 1992. 5. (nyár)

30 *Miroslav Kusy: A kisebbségek kollektív jogai.* Hiány, Budapest, 1992. július

31 *Glatz Ferenc: Éjszakai elmélkedés a nemzetről.* Kritika, 1993. 5.

32 *Isaiah Berlin: A nacionalizmus.* In: Az angolszász liberalizmus klasszikusai II. Atlantisz, Budapest, 1992.

33 *Ernest Gellner: Nacionalizmus és politika Kelet-Európában.* Világosság, Budapest, 1992. 5.

34 Ennek az elitnek az agóniáját pontosan írta le Mladen Lazić *A gazdasági elit átalakulása (Preobražaj ekonomske elite)* c. tanulmányában. (In: *M. Lazić, D. Mrakšić, S. Vujović i drugi: Razaranje društva. Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih godina*

(A társadalom szétrombolása. A jugoszláv társadalom válsága a kilencvenes évek-ben). Filip Višnjić, Beograd, 1994. Ugyanakkor figyelembe kell venni a tényt, hogy a modernizációs elit már 1971-től kezdődően elvesztette politikai befolyását. Az 1971-es tisztogatások folyamán személyesen Tito vezényletével megkezdődött a szerbiai kommunista párt megtisztítása a „liberális" és az „anarcholiberális" elemektől. Ez valójában a reformkommunistákat érintette, Szerbiában ugyanis Tito bennük látta a fő ellenséget. Ekkor bukott meg Marko Nikezić, a reformkommunisták vezetője, a szerb párt elnöke, aki a „modern Szerbia" jelszavát hangsúlyozva arra a belátásra jutott, hogy a gazdasági reform politikai reformokat igényel. Ebben az időben semmisült meg a szerbiai reformkommunizmus, amely a saját idejében a demokratikus átrendeződés élén járt. A nyolcvanas évek végéig ez az elit nem tudott szóhoz jutni, úgyhogy a szerbiai populizmus és nacionalizmus a kilencvenes évek végén valójában csak befejezte és kamatoztatta a hetvenes évek elején megindított folyamatot. A szerbiai reformkommunistákkal való leszámolás dokumentációját *Slavoljub Đukić: Slom srpskih liberala (A szerb liberálisok megtörése)* c. könyve tárja fel. Filip Višnjić, Beograd, 1990. Ebből kiderül, hogy a 71-es leszámolás és tisztogatás nagyobb méretű volt, mint Milošević tisztogatása a nyolcvanas évek végén.

[35] Hogy az ipari fejlődés és a politikai pluralizmus hiánya megsemmisítő erejű feszültséget teremt, azt kitűnően elemezte *Marjan Korošec: Jugoslovenska kriza (A jugoszláviai válság)* c. könyvében. Narpijed, Zagreb, 1988.

[36] *Lord Acton: Nacionalizmus.* In: Az angolszász liberalizmus klasszikusai I. Atlantisz, Budapest, 1991.

[37] *Ronald Dworkin: Liberalizmus.* In: Az angolszász liberalizmus klasszikusai II. Atlantisz, Budapest, 1992. Dworkin határozottan elutasítja az egyenlőség doktrinér változatát, és megállapítja, hogy „Néha egyenlően bánni az emberekkel egyetlen módja annak, hogy úgy bánjunk velük, mint egyenlőkkel; néha azonban nem . . ." Az esélyegyenlőségre nálunk nincsenek megfelelő törvényes intézkedések, figyelembevételük legtöbbször a „jóakaraton" múlik. Tegyük fel például, hogy a törvény úgy irányozza elő, hogy az állam által támogatott osztály megnyitásához 15 tanuló szükséges. Ha ez egyaránt vonatkozik a többségre és a kisebbségre, akkor a törvény nem bánik egyenlően a kisebbséggel és a többséggel. Ugyanez vonatkozik az államilag támogatott intézményekre, vagy a média és a kulturális intézmények támogatásakor is. Az egyenlő támogatás tulajdonképpen az egyenlőtlenség intézményesítése, mert a kisebbségnek nem áll rendelkezésére egyenlő nagyságú piac. Folytathatnánk ezt a felsorolást az állami érdekeltségű intézmények által végzett szponzorálás, a gazdasági reklámok distribuciója, a privatizáció stb. vonatkozásában.

[38] *Jürgen Habermas: Az állampolgárság három fogalma* In: Kritika, Budapest, 1992. 8.

[39] *Sajó András: Nemzetérzület és alkotmányosság* In: 2000, Budapest, 1994. április

[40] A kisebbségi politikai autonómiák elsődleges feladata az, hogy a kisebbséget érintő kérdésben vétójoggal rendelkezzenek. Schöpflin György londoni szociológus szerint ez jellemzi a svájci kantonális rendszert. „A társas együttélést megvalósító rendszerek alaptulajdonságai közé tartoznak: konzultáció az összes csoporttal az alkotmányos változások támogatásának megszervezésére; az összes csoport vétójoga az őket érintő főbb kérdésekben; az állami kiadások és támogatások arányos elosztása; jelentős autonómia biztosítása minden egyes csoport számára, hogy tagjait irányítsa és felügyelje." *Schöpflin György: Nacionalizmus és posztkommunizmus.* Világosság, Budapest, 1991. 7–8.

[41] *Tocqueville: A régi rend és a forradalom.* Budapest, 1994.